

Received: 2025/10/1

Accepted: 2026/5/31

from 71 to 96

Razieh Sadat Karmajani

PhD Candidate, Department
of Quran and Hadith Sciences,
Hamedan Branch, Islamic Azad
University, Hamedan, Iran.
Kermajani@iau.ac.ir

Seyed Hamid Hosseini

Assistant Professor, Department
of Quran and Hadith Sciences,
Hamedan Branch, Islamic Azad
University, Hamedan, Iran.
(Corresponding Author)
dr. hoseini@iau.ac.ir

Hamed Poorrostami

Associate Professor, Department
of Shia Studies, Farabi Campus,
University of Tehran, Qom, Iran.
puroostami@ut.ac.ir

Keywords:

Qur'an, the Husaynī uprising,
riḍā, cognitive approach, Surah
al-Fajr, content analysis.

A Cognitive Analysis of the Concept of Riḍā in Imam Husayn's Uprising: A Qur'anic Study of Verses 27–30 of Surah al-Fajr

Abstract

This study offers a cognitive analysis of the concept of riḍā (contentment/consent) in verses 27–30 of Surah al-Fajr and examines its role in the uprising of Imam Husayn. Despite the centrality of riḍā in the Qur'an as a symbol of conscious consent and submission, its connection to the Husaynī uprising has not previously been examined systematically — a gap this study addresses. The research is motivated by the need for an epistemological, Qur'anic understanding of the place of riḍā in Imam Husayn's movement, a concept capable of illuminating the relationship between the human being and the divine will more deeply. Methodologically, the study adopts an integrative approach combining qualitative and quantitative content analysis: the selected verses are analyzed with attention to their semantic units, and key concepts related to riḍā are drawn out from epistemological and exegetical perspectives. The findings show that the concept of “the tranquil soul” (al-nafs al-mutma'innah) in these verses represents the full manifestation of serenity, contentment, and conscious submission to the divine will, and that it expresses a reciprocal relationship between God's good pleasure and the servant's — a relationship that reaches its highest expression in the uprising of Imam Husayn. Through this cognitive analysis and its application to the Husaynī movement, the study offers a conceptual framework for a deeper understanding of Qur'anic teachings and for representing humanity's conscious submission to the divine will.

تحلیل شناختی مفهوم رضا در قیام حسینی، مطالعه‌ای متمرکز بر آیات ۲۷ تا ۳۰ سوره فجر با رویکرد قرآنی

چکیده

پژوهش حاضر به تحلیل شناختی مفهوم «رضا» در آیات ۲۷ تا ۳۰ سوره فجر و تبیین نقش آن در قیام امام حسین^(ع) می‌پردازد. مسئله اصلی تحقیق آن است که با وجود اهمیت محوری مفهوم «رضا» به عنوان نماد رضایت و تسلیم آگاهانه در قرآن، پیوند آن با قیام حسینی تاکنون به طور نظام‌مند واکاوی نشده است. ضرورت این پژوهش از نیاز به فهمی معرفت‌شناختی و قرآنی از جایگاه رضا در حرکت امام حسین^(ع) ناشی می‌شود؛ مفهومی که می‌تواند تصویری ژرف‌تر از رابطه میان انسان و اراده الهی ارائه دهد. در راستای تحقق هدف پژوهش، روش تحقیق بر پایه رویکرد تلفیقی و با بهره‌گیری از تحلیل محتوای کیفی و کمی تنظیم شده است. آیات مورد نظر با تمرکز بر واحدهای معنایی تحلیل و مفاهیم کلیدی مرتبط با رضا از منظر معرفتی و تفسیری استخراج گردیده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مفهوم «نفس مطمئنه» در این آیات، نماد تبلور کامل آرامش، رضایت و تسلیم آگاهانه در برابر مشیت الهی است. این مفهوم، از رابطه دوسویه میان رضای الهی و رضای بنده سخن می‌گوید؛ رابطه‌ای که در قیام امام حسین^(ع) به اوج تجلی خود می‌رسد. این پژوهش با تکیه بر تحلیل شناختی آیات و تطبیق آن با قیام حسینی، چارچوبی مفهومی برای فهم عمیق‌تر آموزه‌های قرآنی و بازنمایی تسلیم آگاهانه انسان در برابر اراده الهی ارائه می‌دهد.

رضیه السادات کرمانجانی

دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران.
Kermajani@iau.ac.ir

سید حمید حسینی

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران. (نویسنده مسئول)
dr. hoseini@iau.ac.ir

حامد پوررستمی

دانشیار گروه شیعه‌شناسی دانشگاه تهران، دانشکده‌ان فارابی.
purrostami@ut.ac.ir

واژگان کلیدی:

قرآن، قیام حسینی، رضا، رویکرد شناختی، سوره فجر، تحلیل محتوا.

۱- مقدمه

هر یک از سوره‌های قرآن کریم مهندسی ویژه‌ای دارد که با دقت در ظرافت‌های آن می‌توان به ظرفیت‌های ژرف محتوایی آن پی برد. مفهوم «رضا» به‌عنوان یکی از مفاهیم بنیادین قرآن، نقش محوری در سازگاری انسان با اراده‌ی الهی و فرایند شناختی پذیرش تقدیر ایفا می‌کند. این مفهوم فراتر از تسلیم صرف، بیان‌کننده‌ی فانی شدن اراده‌ی فرد در اراده‌ی خداوند و شکل‌گیری یک شناخت متقابل و عمیق است (موسوی خمینی، ۱۳۷۱، ص ۶۵۸). در قیام امام حسین^(ع)، جلوه‌های ویژه‌ای از این معنا نمایان شده است که بازتاب نگرش ایشان به رضایت و تسلیم آگاهانه در برابر اراده‌ی الهی است. در این پژوهش، با به‌کارگیری روش تحلیل محتوای کیفی تطبیق‌یافته که متن قرآن را به‌عنوان متنی حکیمانه و آگاهانه دقیق بررسی می‌کند، مفهوم رضا در آیات ۲۷ تا ۳۰ سوره‌ی فجر به شکلی نظام‌مند و عمیق واکاوی شده است. این روش با کدگذاری‌های چندمرحله‌ای و انتزاع مفاهیم توانسته است، فرایندهای شناختی و معنایی نهفته در متن و ارتباط آن با قیام امام حسین^(ع) را تبیین کند. مسئله‌ی اساسی این پژوهش تحلیل چگونگی تجلی مفهوم رضا در آیات ۲۷-۳۰ سوره‌ی فجر و انطباق آن با کنش معرفتی و رفتاری امام حسین^(ع) در قیام عاشورا است، به‌گونه‌ای که بتوان فرایند شناختی «رضا» را به‌مثابه سازوکار فهم و تبیین عبودیت آگاهانه تحلیل کرد. این مطالعه خلأهای علمی پیشین را با ارائه‌ی چارچوب مفهومی مستحکم پر می‌کند و زمینه‌ساز پژوهش‌های میان‌رشته‌ای دینی و انسانی می‌گردد.

۲- پیشینه‌ی پژوهش

در حوزه‌ی مطالعات مرتبط با سوره‌ی مبارکه‌ی فجر، علاوه بر تفاسیر ترتیبی که تحلیل‌های گسترده‌ای ارائه کرده‌اند، پژوهش‌های متعددی نیز با تمرکز بر جنبه‌های مختلف این سوره انجام شده است. ازجمله‌ی این مطالعات می‌توان به مقاله‌ی «رابطه‌ی معنایی سوره‌ی مبارکه‌ی فجر با قیام عاشورا» (افضلی گروه و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۴۹-۶۰) اشاره کرد که به بررسی پیوند مفهومی میان این سوره و واقعه عاشورا پرداخته است؛ همچنین پژوهشی با عنوان «فرایند رسیدن به نفس مطمئنه در سوره‌ی فجر بر پایه‌ی دانش تناسب» (جوادی و همکاران، ۱۴۰۲، ص ۱۷۸-۱۵۹) وجود دارد که آیات سوره را از منظر تفسیر ساختاری مطالعه کرده و راه رسیدن به نفس مطمئنه را در چند مرحله مطرح نموده است، درحالی‌که بحث حاضر به بررسی مفهوم رضا در قیام امام حسین^(ع) تمرکز دارد و از منظر متفاوتی موضوع را پیگیری می‌کند؛ همچنین مقاله‌ی «سوره‌ی فجر و هدف خلقت» (سلیمانی میمن‌دی، ۱۳۸۸، ص ۷۲-۷۹) شأن نزول این سوره را به امام حسین^(ع) مرتبط می‌داند و به نقل ترجمه‌های متفاوت از این موضوع اکتفا می‌کند. درنهایت، مقاله‌ی تطبیقی «بررسی مقایسه‌ای تفسیر سوره‌ی فجر در تفاسیر المیزان و نمونه» (لامعی گیو و همکاران، ۱۳۹۸) نیز به بررسی تطبیقی تفاسیر علامه طباطبایی^(ره) و مکارم شیرازی پرداخته است که حکایت از دیدگاه فلسفی سوره دارد؛ اما به رویکرد شناختی و مفهوم رضا در قیام حسینی و بررسی خاص آن توجه نداشته است. در این میان، رویکرد شناختی در فهم مفاهیم قرآنی، به‌ویژه در تحلیل

فرایندهای ذهنی مربوط به پذیرش و تسلیم الهی، به‌تازگی مورد توجه علمی قرار گرفته است. معناشناسی شناختی قرآن و تحلیل نشانه‌شناختی مفاهیم قرآنی، ابزاری نوین و کارآمد برای واکاوی ژرفای مفاهیم دینی به‌شمار می‌رود (قائم‌نیا، ۱۳۹۹). گفتنی است، پژوهش‌های پیشین کمتر به تحلیل شناختی مفاهیم مرتبط با رضا در متون قرآنی و نقش آن در قیام امام حسین^(ع) پرداخته‌اند؛ بنابراین، پژوهش حاضر با رویکردی نوین و تلفیقی از تحلیل محتوای کیفی و شناختی، به واکاوی دقیق مفهوم رضا در آیات ۲۷ تا ۳۰ سوره‌ی فجر و نقش‌آفرینی آن در قیام امام حسین^(ع) می‌پردازد تا خلأ علمی موجود در این حوزه را پر کند و به فهمی عمیق‌تر و نظام‌مند از این موضوع دست یابد.

۳- روش تحقیق

تحلیل محتوا روشی کیفی است که وابسته به نوع گفتار و تفسیری است که مدنظر پژوهشگر قرار دارد. این روش باید متناسب با زمینه و هدف تحقیق توسعه و تطبیق یابد (باردن، ۱۳۷۵، ص ۲۹-۳۰). تحلیل محتوا زمانی معنا پیدا می‌کند که متن مطالعه‌شده حامل پیام‌ها و مفاهیم متعدد و مشخص باشد و هدف بازشناسی نظام‌مند این مفاهیم باشد (جانی‌پور، ۱۳۹۰-الف، ص ۱۹۶). به علت اعتبار و کاربرد گسترده‌ی این روش در تفسیر متون، در تحقیق حاضر نیز از تحلیل محتوای کیفی برای بررسی آیات ۲۷ تا ۳۰ سوره‌ی فجر و استخراج مفهوم رضا در قیام حسینی استفاده‌شده است.

مراحل اجرای تحلیل محتوا عبارت‌اند از:

۱. تجزیه و تقطیع موضوعی آیات و ثبت عناصر مرتبط در جدول؛
۲. شناسایی موضوعات اصلی و جهت‌گیری‌های کلی متن؛
۳. تبدیل عبارات مرتبط به گزاره‌ها و مضامین برای استخراج موضوعات فرعی؛
۴. تحلیل کمی و استخراج داده‌های آماری از موضوعات؛
۵. تحلیل کیفی داده‌های کمی‌شده؛
۶. مقوله‌بندی مضامین؛
۷. مدل‌سازی و ارائه‌ی نتایج.

این پژوهش از نوع تحقیقات کیفی و با روش تحلیل محتوای کیفی تطبیق‌یافته با متن قرآن کریم انجام‌شده است. این روش به علت تطابق با ویژگی‌های خاص معنایی و ساختاری قرآن، امکان استخراج مفاهیم عمیق و پنهان را فراهم می‌سازد. روش شامل سه گام اصلی است:

۱. آماده‌سازی و تعیین پرسش پژوهش؛
 ۲. مفهوم‌یابی از طریق کدگذاری و مقوله‌بندی آیات؛
 ۳. ارزیابی نهایی، بازنگری و استنتاج مفاهیم کلیدی.
- آیات بررسی‌شده با دقت استخراج و کدگذاری شده‌اند و رویکرد تطبیق‌یافته توانسته است لایه‌های معنایی متنوع را در متن قرآنی شناسایی و تحلیل شناختی آن را تقویت کند. این روش

بستری نظام‌مند و دقیق برای درک عمیق مفهوم رضا در قرآن و ارتباط آن با قیام امام حسین^(ع) فراهم ساخته است.

۳-۱- علل انتخاب آیات ۲۷-۳۰

انتخاب آیات ۲۷ تا ۳۰ سوره فجر بر اساس سه دسته ug روشی و مضمونی صورت گرفته است:

۱. تناسب مستقیم با پرسش پژوهش: مسئله‌ی اصلی تحقیق، تبیین مفهوم «رضا» و نسبت آن با تسلیم آگاهانه در قیام حسینی است. در این سه آیه، تعبیرات «يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ»، «رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً» و دعوت به «ادْخُلِي» و «ارْجِعِي» و «ادْخُلِي» مجموعه‌ای منسجم از عناصر مربوط به آرامش، رضا و بازگشت آگاهانه به سوی خدا را در یک سیاق متمرکز گرد آورده‌اند؛ بنابراین، از نظر روش تحلیل محتوا، این آیات «متمکزترین کانون داده» درباره‌ی رضا در قالب یک واحد متنی منسجم به‌شمار می‌آیند.

۲. ظرفیت الگوپردازی نسبت به قیام حسینی: بسیاری از منابع تفسیری و کلامی، این آیات را بر اولیای الهی، شهیدان راه خدا یا نفوس کاملی حمل کرده‌اند که در اوج رضا به لقای الهی می‌رسند. این خوانش‌ها نشان می‌دهد که ساختار معنایی آیات قابلیت تبیین «رضا در متن مواجهه با سختی‌ها، شهادت و لقاء» را دارد؛ میدانی که قیام امام حسین^(ع) نمونه‌ی تام و تاریخی آن تلقی می‌شود. بدین ترتیب، انتخاب این آیات به پژوهشگر امکان می‌دهد مدل مفهومی رضا را از متن قرآن استخراج و سپس بر مصداق تاریخی قیام حسینی تطبیق کند، نه برعکس.

۳. امکان‌پذیری اجرای دقیق تحلیل محتوای کیفی: از آنجاکه روش تحقیق تحلیل محتوای کیفی تطبیق‌یافته با متن قرآن است، لازم بود مقطع قرآنی انتخاب‌شده: الف. طول محدود و ساختار درونی روشن داشته باشد تا تجزیه به واحدهای معنایی، کدگذاری، فراوانی‌یابی و مقوله‌بندی به‌صورت نظام‌مند انجام شود؛ ب. در عین اختصار، حاوی تنوع واژگانی و گزاره‌ای کافی برای استخراج مؤلفه‌های متعدد مفهوم رضا باشد. آیات ۲۷ - ۳۰ سوره فجر هر دو شرط را تأمین می‌کنند: واحد متنی کوتاه و در عین حال دارای چندین گزاره و نسبت معنایی درباره نفس، رضا، خطاب الهی، اجتماع با «عباد» و دخول در «جنة» که هم برای تحلیل کمی (جدول‌بندی، فراوانی‌ها) و هم تحلیل کیفی (مفهوم‌سازی و مدل‌سازی) مناسب است.

۳-۲- معیارهای تحلیل شناختی متن

برای آنکه تحلیل شناختی آیات از سطح توصیف لفظی فراتر رود و به بازسازی «ساختارهای ادراکی و گرایش‌ی نهفته در متن» منتهی شود، این پژوهش مجموعه‌ای از معیارهای مشخص را در تحلیل به‌کار گرفته است:

۱. معیار تمایز سطوح سه‌گانه‌ی شناختی: هر گزاره و تعبیر قرآنی در سه سطح بررسی شده

است:

- **سطح ادراکی (cognitive):** آنچه آیات درباره نوع معرفت نفس به خدا، خود و سرنوشت اخروی افاده می‌کنند؛

- **سطح عاطفی (affective):** حالات درونی مانند اطمینان، آرامش، رضا و احساس مقبولیت؛

- **سطح کنشی (conative/behavioral):** پیامدهای ارادی و رفتاری مانند بازگشت، ورود در جمع عباد و دخول در بهشت.

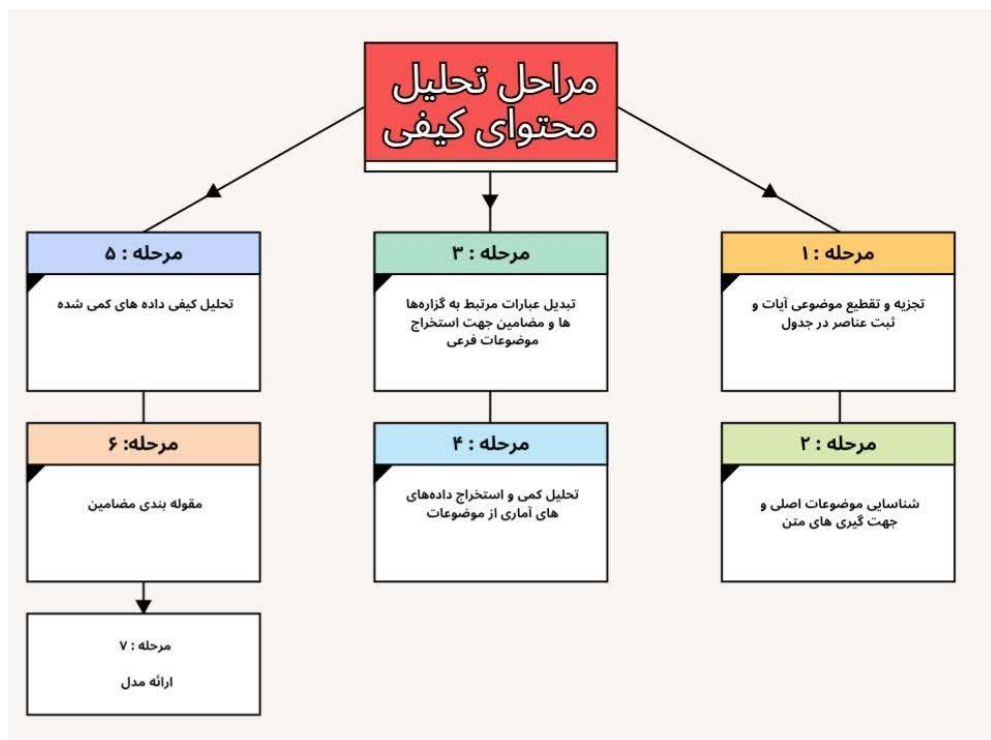
تنها مؤلفه‌هایی در مدل نهایی منظور شده‌اند که بتوان پیوند صریح یا التزامی آن‌ها را با حداقل یکی از این سطوح سه‌گانه در متن آیات نشان داد.

۲. **معیار شبکه‌سازی مفهومی:** بر مبنای روش تحلیل محتوای کیفی، هر واژه، عبارت یا ساخت نحوی مرتبط با رضا و نفس مطمئنه (مانند خطاب مستقیم، فعل امری، وصف «راضیه مرضیه»، نسبت «عبادی» و «جنتی») به‌عنوان «کد مفهومی» ثبت شده و سپس روابط میان کدها به‌صورت شبکه‌ای از روابط علی، شرطی، زمانی و رتبی ساماندهی گردیده است. یک مؤلفه تنها زمانی به‌عنوان مؤلفه شناختی معتبر پذیرفته شده که جایگاه آن در این شبکه (مثلاً به‌عنوان شرط، نتیجه، مرتبه یا وصف) قابل تبیین باشد.

۳. **معیار سیاق درون‌متنی و بین‌متنی:** تحلیل شناختی صرفاً بر تک‌واژه‌ها تکیه ندارد، بلکه معنای هر کد در پیوند با سیاق نزدیک آیات (جمع‌بندی کل سه آیه) و سیاق دور (دیگر آیات مرتبط با رضا، تسلیم، لقاء و شهادت) ارزیابی گردیده است. هر برداشتی که با این سیاق‌ها ناسازگار باشد، کنار گذاشته شده است تا از تفسیر به رأی جلوگیری شود و تنها خوانش‌هایی حفظ گردند که در شبکه‌ی معناشناختی قرآن قابل دفاع‌اند.

۴. **معیار انطباق با داده‌های قیام حسینی:** از آنجاکه هدف پژوهش تحلیل شناختی رضا در نسبت با قیام امام حسین^(ع) است، هر مؤلفه‌ی شناختی استخراج شده از آیات با داده‌های معتبر تاریخی و روایی مربوط به سیره و کلمات امام سنجیده شده است. مؤلفه‌ای در مدل نهایی باقی می‌ماند که: الف. ریشه در متن آیات داشته باشد؛ ب. در رفتار و گفتار امام حسین^(ع) نیز «ساختار ادراکی - عاطفی - کنشی» مشابه آن قابل‌شناسایی باشد (مثلاً آگاهی از عاقبت، آرامش در تصمیم، حرکت آگاهانه به‌سوی مرگ رضامندانه).

به این ترتیب، پیوند تحلیل قرآنی و تحلیل تاریخی نه بر پایه‌ی مشابتهای خطابی، بلکه بر مبنای هم‌ساختی الگوهای شناختی استوار شده است.

۴- مبانی نظری پژوهش

رضا: «رضا» به معنای موافقت و میل در برابر آنچه بر انسان روی می‌دهد است، چنان‌که آمده است: «اصل واحده فی هذه المادة، هو موافقة الميل بما یجری علیه و یواجهه» (مصطفوی، ۱۳۶۸، ذیل واژه‌ی رضا). این واژه که از ریشه‌ی «ر ض و» است، ۷۳ بار در قرآن ذکر شده است؛ ۲۲ بار به‌صورت فعل ماضی (مانند «ارتضی»، «رضیتُم»، «رضوا»)، ۲۱ بار فعل مضارع در صیغه‌های «ترضوا»، «ترضون»، «ترضوا»)، ۱۳ بار به‌صورت اسم مانند «راضیه» و «مرضیه» در آیات ۲۷-۲۸ سوره‌ی فجر) و ۱۳ بار به‌صورت مصدر «رضوان» به‌کاررفته است. اصطلاح «رضوان» که مصدر و به معنای خشنودی فراوان است، به رضایت الهی نسبت داده‌شده و هدف بندگان کسب رضوان خداوند است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۳۵۶؛ مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۱۶۲، ص ۴). در برخی موارد، «رضا» به‌صورت اسم فاعل «راضیه» آمده که در چهار آیه‌ی قرآن ازجمله سوره‌ی فجر آمده است. «راضیه» به معنای رضایت درونی و ثبات این صفت در قلب است و نوعی رضاست که شایسته‌ی تقدیر بیشتر است. کسی که لقب «راضیه» می‌گیرد، به همه‌ی مقدرات الهی در دنیا و آخرت خشنود است (ابن‌فارس، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۴۰۲). این رضا شامل پذیرش کامل تقدیر خداست، خواه فقر باشد یا غنا، سلامت یا بیماری، نعمت یا بلا؛ زیرا معتقد است، همه‌ی امور الهی بر حکمت و صلاح تدبیر شده‌اند

(طیب، ۱۳۸۶، ج ۱۳، ص ۲۹۱). از نظر عرفانی، رضوان و خشنودی خداوند یکی از مقامات بلند معنوی در سیر الی‌الله محسوب می‌شود. در قرآن و روایات، «رضا» رابطه‌ای دوسویه میان خدا و بنده است. اگرچه معنای رضایت برای انسان به‌عنوان حالت نفس و پذیرش در مواجهه با امور است، معنای رضایت برای خداوند بیان ثواب، عقاب و پسندیدگی اعمال بنده است؛ زیرا خداوند نفس و دل ندارد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۷، ص ۳۶۷). در لغت، «رضا» به معنای خشنودی و رضایت قلبی همراه با طیب خاطر تعریف شده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۸۰).

رویکرد شناختی: رویکرد شناختی رویکردی است که به تحلیل پدیده‌های رفتاری با تمرکز بر فرایندهای کارکرد ذهن می‌پردازد و ماهیت آن پدیده را از این منظر کشف می‌کند. در این رویکرد، مسئله یا مسائل مربوط به پدیده‌ی مدنظر بررسی می‌شود و با توجه به فرایندهای ذهنی مرتبط، راهکارها و روش‌های مناسب برای کسب رفتار مطلوب یا رفع مشکل ارائه می‌گردد (فرزندپرگ، ۱۳۸۸، ص ۲۰-۴۵).

۴-۱- معرفی سوره‌ی فجر

سوره‌ی فجر سی‌امین سوره‌ی قرآن کریم، در مکه نازل شده و شامل ۳۰ آیه، ۱۳۹ کلمه و ۵۰۹ حرف است. آیات این سوره کوتاه، پرمحتوا و همراه با هشدارهای مهمی است. از جنبه‌ی محتوایی، این سوره با قیام و شهادت امام حسین^(ع) ارتباط معنوی دارد و به همین سبب، نام سوره منتسب به ایشان شناخته شده است. قیام امام حسین^(ع) در دوران ظلم و تاریکی حکومت بنی‌امیه، همچون طلوع فجر، منشأ حرکت و حیات جدیدی شد. خون پاک امام و یارانش بر زمین ریخت و نفوس مطمئنه‌ی آنان با فرمان «ارجعی» با خشنودی به‌سوی پروردگار بازگشتند تا به‌طور مداوم الهام‌بخش دل‌های پاک و منبع نوری برای حق و عدالت باشند. این نور حق در میان تاریکی‌ها می‌درخشد و راه حیات با عزت و عدالت را هموار می‌کند و پایه‌های ظلم و ستم را خرد می‌سازد (طالقانی، ۱۳۴۸، ج ۴، ص ۸۲). واژه‌ی فجر در لغت به معنای «شکافتن»، «آغاز طلوع»، «سپیده‌دم» و «پگاه» است (آذرنوش، ۱۳۸۴، ص ۹۷۲). این واژه به ماه محرم و آغاز سال قمری نیز گاه نسبت داده شده است که نمادی از شروع تحول و انقلابی معنوی است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ص ۴۴۱-۴۴۲). احادیثی نیز فجر را به ظهور حضرت مهدی (عج) مرتبط دانسته‌اند و آن را نشانه‌ی پایان شب ظلم و فساد و آغاز صبح قیام حق برشمرده‌اند. از این دیدگاه، سوره‌ی فجر نماد روشنایی دین اسلام و فروغ نور محمدی است که در برابر ظلمت عصر جاهلیت می‌درخشد. قیام مهدوی و عاشورایی به‌عنوان مصادیقی از این سپیده‌دم، نویدبخش شکافتن پرده‌های ظلمت به‌شمار می‌رود.

۵- تحلیل محتوای مفهوم رضا در آیات ۲۷-۳۰ سوره‌ی فجر

در این بخش، متن آیات ابتدا به‌صورت تقطیع شده در جدول تحلیل محتوا ارائه شده است که بیان‌کننده‌ی مضامین، جهت‌گیری‌های کلی و نقاط تمرکز متن است. درمجموع، آیات ۲۷ تا ۳۰ سوره‌ی فجر به ۱۲ واحد متنی تفکیک گردیده‌اند و بر اساس آن‌ها، حدود ۶ مضمون اصلی و ۱۲

مضمون فرعی استخراج و پیام‌های مربوط به آن‌ها تحلیل شده است. این جدول که به‌عنوان پایه و مبنای مطالعات انجام‌شده در مقاله‌ی حاضر به‌کار رفته، به شرح زیر است:

جدول شماره ۱. تحلیل محتوای مفهوم رضا در آیات ۲۷ تا ۳۰ سوره‌ی فجر

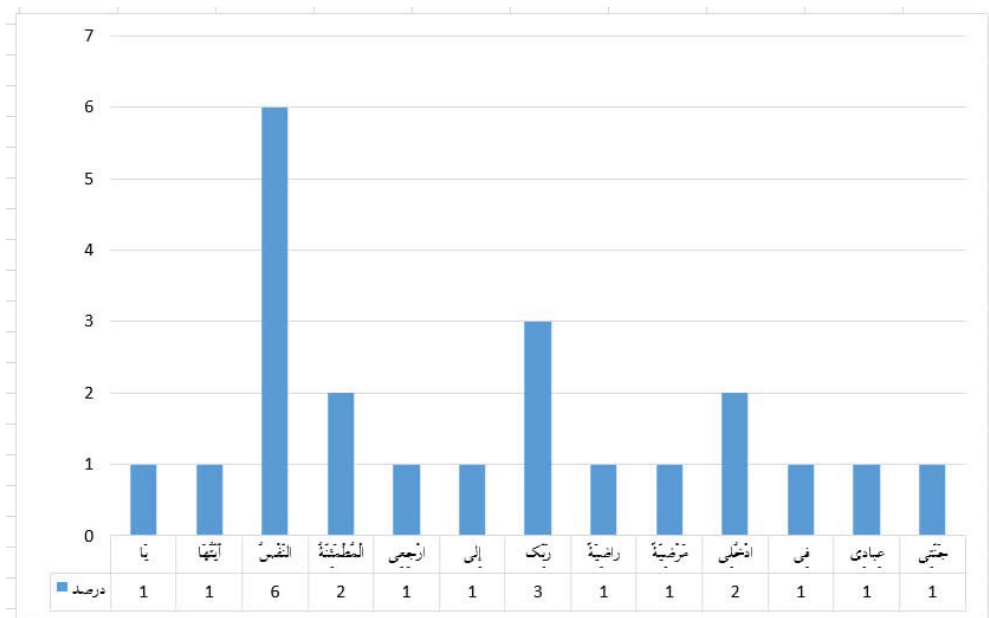
ردیف	کلمات آیه	موضوع اصلی	جهت‌گیری	نقطه‌ی تمرکز (مضامین فرعی)	کد شناسه
۱	یا	خطاب مستقیم به نفس	دعوت و تأکید	خطاب الهی به نفس ویژه (نفس مطمئنه)	A۱
۲	أَيُّهَا	تأکیدات و توجه	تأکید تشدید	جلب توجه نفس و بیان اهمیت مقام	A۲
۳	النَّفْسُ	نفس انسان	معرفی موضوع	ذات و ماهیت نفس به‌عنوان موضوع مرکزی	A۳
۴	الْمُطْمَئِنَّةُ	نفس آرام و مطمئن	تعیین ویژگی	آرامش روحی، اطمینان قلبی، کمال نفسانی همراه با رضایت	A۴
۵	ارْجِعِی	بازگشت به خداوند	دعوت به بازگشت	بازگشت معنادار و آگاهانه‌ی نفس به‌سوی خداوند	A۵
۶	إِلَىٰ رَبِّکِ	سمت‌گیری به‌سوی رب (جلوه‌ی پرورشی حق)	تعیین مقصد	بازگشت به‌سوی پروردگار با رضایت کامل	A۶
۷	راضیَّةٌ	رضایت نفس از خداوند	مشخص کردن کیفیت	رضایت نفس از قضا و قدر الهی و پاداش‌های الهی	A۷
۸	مَرْضِیَّةٌ	رضایت خداوند از نفس	نشان دادن رابطه‌ی متقابل	رضایت خداوند از نفس مطمئنه (بندگان خالص)	A۸
۹	فَادْخُلِی	ورود بندگان دعوت‌شده	دعوت پذیرفتن عضویت	دعوت نفس به عضویت در جمع بندگان خاص خدا	A۹
۱۰	فِی عِبَادِی	بندگان خدا	تعیین ملاک و مقیاس	شمول در صف بندگان ویژه‌ی خداوند	A۱۰
۱۱	وَ ادْخُلِی	ورود به بهشت	دعوت تحقق‌نهایی	دخول در جایگاه خصوصی و عالی در بهشت الهی	A۱۱
۱۲	جَنَّتِی	بهشت ذات	تعیین جایگاه	بهشت منحصر به نفس مطمئنه و بندگان خاص الهی	A۱۲

۱-۵- تحلیل محتوای کمی

تحلیل محتوای کمی فرایندی است که در آن فراوانی کلمات، قالب‌ها، مضامین و موضوعات موجود در متن به صورت دقیق شمارش و بررسی می‌شود تا پژوهشگر شناخت عمیق‌تری از ساختار و اجزای به کار رفته در متن به دست آورد. این نوع تحلیل، نقش پایه و نقطه‌ی شروعی برای تحلیل محتوای کیفی ایفا می‌کند و مبنای انتخاب موضوعات و جهت‌گیری‌های عمیق‌تر در مراحل بعدی پژوهش را مشخص می‌سازد (کرپندورف، ۱۳۷۸، ص ۲۶). نتایج تحلیل کمی مسیر و حوزه‌های تمرکز پژوهش کیفی را مشخص می‌سازد و پرسش‌های تحقیق را شکل می‌دهد. بدین منظور، در پژوهش حاضر، چندین نوع تحلیل کمی اجرا شده است تا داده‌ها به صورت دقیق و شمرده شده آماده‌ی تحلیل کیفی شوند.

۱-۱-۵- سنجش فراوانی کلمات

منظور از فراوانی کلمات شمارش واژگان کلیدی مفهوم‌ساز است. در این فرایند، هر یک از واژگان در یک دسته‌ی واحد قرار می‌گیرد. نمودار میله‌ای فراوانی نشان‌دهنده‌ی پرتکرارترین واژگان استفاده شده در آیات ۲۷ - ۳۰ سوره‌ی فجر به شرح زیر است:

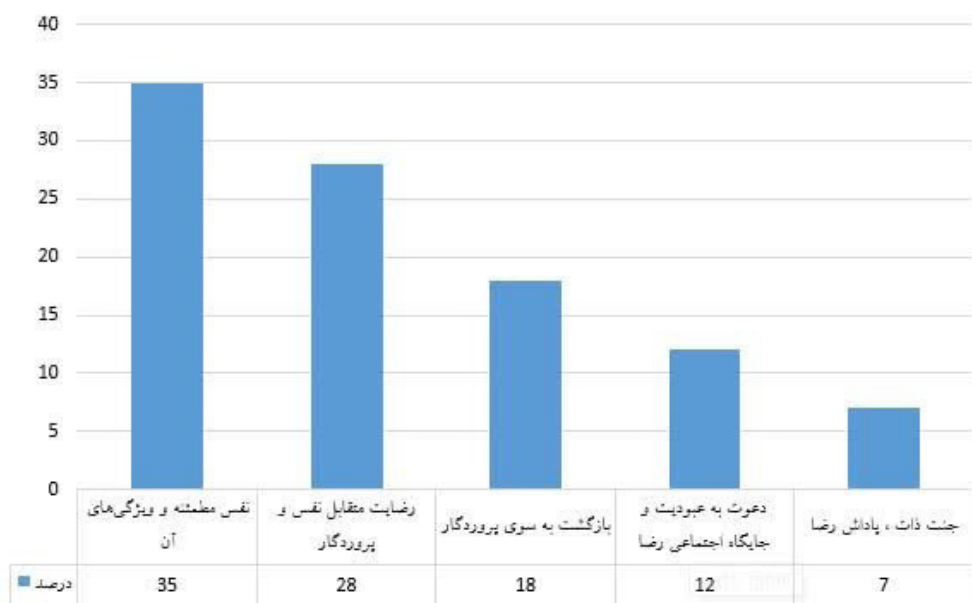
نمودار شماره‌ی ۱. فراوانی کلمات آیات ۲۷ - ۳۰ سوره فجر

همان‌طور که مشاهده می‌شود، در نمودار فراوانی کلمات بیشترین فراوانی، مربوط به واژگان النفس، ربك، المطمئنه و ادخلی است که در مجموع، ۱۳ مرتبه تکرار می‌شود. می‌توان نتیجه گرفت

که در این آیات، تأکید بسیاری بر نفس شده است که با فراوانی ۶ مرتبه، ربک ۳ مرتبه و المطمئنه و ادخلی ۲ مرتبه، پرتکرارترین واژگان هستند.

۲-۱-۵- سنجش فراوانی موضوعات

منظور از فراوانی موضوعات شمارش عناوین کلیدی و کلی است که عبارات و مضامین متن به منظور تبیین و تشریح آن‌ها بیان شده‌اند. این موضوعات به عنوان چارچوب‌های اصلی متن شناخته می‌شوند و با بررسی میزان فراوانی هر یک می‌توان حوزه‌های مورد بحث و موضوعات مطرح شده در متن را به وضوح شناسایی کرد. نمودار مربوط به فراوانی موضوعات مطرح شده در آیات ۲۷ تا ۳۰ سوره ی فجر به شرح زیر ارائه شده است:

نمودار شماری ۲. فراوانی موضوعات مفهوم رضا در آیات ۲۷-۳۰ سوره ی فجر

چنانچه مشاهده می‌شود، نمودار فراوانی موضوعات نشان‌دهنده ی آن است که موضوعات «نفس مطمئنه»، «رضایت متقابل راضیه و مرضیه»، «دعوت به بندگی»، «وعده ی ورود به بهشت ذات» و «تجلی سجایای عالی بندگی در شخصیت امام حسین^(ع)» پرتکرارترین و محوری‌ترین موضوعات مطرح در آیات ۲۷ تا ۳۰ سوره ی فجر هستند.

۳-۱-۵- سنجش فراوانی جهت‌گیری‌ها

جهت‌گیری‌ها به عناوین کلی گفته می‌شود که موضوعات اصلی استخراج‌شده از متن را در برمی‌گیرند؛ به بیان دیگر، برای سهولت بررسی و تحلیل متن، موضوعات اصلی در مرحله دوم در قالب دسته‌بندی‌ها یا عناوین کلی‌تر سازمان‌دهی می‌گردند که این دسته‌بندی‌ها جهت‌گیری نامیده می‌شوند (جانی‌پور، ۱۳۹۰-ب، ص ۲۴-۵۳). موضوعات اصلی استخراج‌شده از آیات ۲۷ تا ۳۰ سوره‌ی فجر به شرح ذیل است:

سنجش فراوانی جهت‌گیری‌ها درصد

نمودار شماره‌ی ۳. فراوانی جهت‌گیری‌های مفهوم رضا در آیات ۲۷-۳۰ سوره‌ی فجر

جهت‌گیری‌های اصلی در این مطالعه عبارت‌اند از:

۱. نفس مطمئنه و ویژگی‌های آن؛
۲. رضایت متقابل خدا و بنده (راضیه و مرضیه)؛
۳. دعوت به بندگی و بازگشت به خدا؛
۴. وعده‌ی بهشت ذات و کمال نهایی.

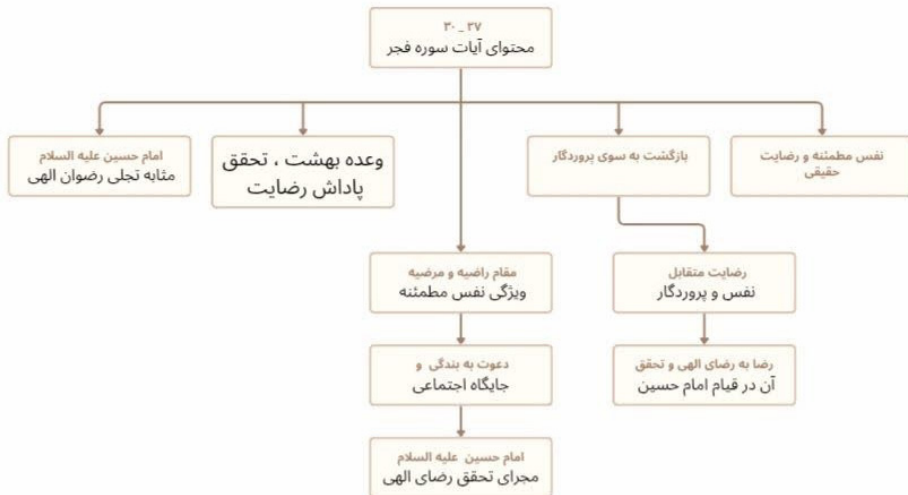
این دسته‌بندی کلی نشان می‌دهد، جهت‌گیری مضامین آیات ۲۷ تا ۳۰ سوره‌ی فجر بیشتر حول محور رضا است. همان‌طور که گفته شد، تجلیل محتوای کمی سبب سهولت در تحلیل کیفی می‌گردد. در ادامه، به تحلیل کیفی آیات سوره پرداخته می‌شود تا نتایج دقیق‌تر به‌دست آید.

۲-۵- تحلیل محتوای کیفی

در این مرحله که خلاصه‌ای از یافته‌ها و ایده‌های کلی فرایند پژوهش به‌شمار می‌آید، پژوهشگر به انجام تجزیه و تحلیل ذهنی می‌پردازد. فرایند استنتاج و نتیجه‌گیری انتزاعی و فکری است؛ اما مبتنی بر داده‌ها و استدلال‌های منطقی پژوهشگر قرار دارد (عزتی، ۱۳۷۶، ص ۲۴۹). اجرای این فرایند با مضمون‌گیری و تدوین جدول تحلیل محتوای مضمونی آغاز می‌شود که طی آن مضامین دسته‌بندی می‌گردند و موضوعات پیشنهادی برای ساخت مقولات نهایی ارائه می‌شوند (جانی‌پور، ۱۳۹۰-الف، ص ۲۹۵). فرایند استخراج مقولات شامل چند گام است:

۱. تعیین نقاط تمرکز اصلی آیات و قرار دادن آن‌ها در جدول تحلیل محتوا؛
 ۲. شناسایی نقاط تمرکز با فراوانی بالاتر و گروه‌بندی مضامین هم‌معنی؛
 ۳. سازمان‌دهی مضامین با مفاهیم مشترک در قالب مقولات جامع.
- مقولات نهایی استخراج‌شده عبارت‌اند از:
- نفس مطمئنه و رضایت حقیقی؛
 - رضایت متقابل و بازگشت به پروردگار؛
 - دعوت به عبودیت و جایگاه اجتماعی رضا؛
 - وعده ورود به بهشت به‌عنوان پاداش نهایی رضا.

محتوای کلی مفهوم رضا، آیات در قیام حسینی

نمودار شماره ۲. محتوای کلی مفهوم رضا در آیات ۲۷-۳۰ سوره‌ی فجر

۵-۲-۱- تحلیل شناختی «یا» در آیه ۲۷ سوره فجر (دعوت نفس مطمئنه)

در آیه ۲۷ سوره فجر، واژه‌ی «یا» به عنوان حرف ندا به کار رفته است که معنای خواندن و احضار کردن دارد. این ندا از جانب خداوند متعال صادر می‌شود و بیان‌کننده‌ی دعوت و عنوان فراخوان ویژه‌ای برای نفس مطمئنه است. در این آیه، خداوند انسان را به اسم و وصفی مشخص خطاب قرار می‌دهد: «أَنْتَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ» که نشان‌دهنده‌ی مقام والای انسان و مظهریت کامل حقیقت اوست. ندای «یا» در اینجا، تجلی ظهور اسم و صفت الهی در نفس مطمئنه است و دلالت بر ارتباط مستقیم و حمایت الهی دارد. این ندا نشانه‌ی پیوند انسان با ذات حق است که خداوند با آن، همه‌ی حقیقت انسان را صدا می‌زند؛ چون او باردار همه‌ی حقیقت خویش است. درواقع، «یا» نه تنها در این آیه، بلکه در سراسر قرآن، پشتوانه‌ی این احضار الهی است که هر حادثه و پدیده‌ای را در خلقت شامل می‌شود. علاوه بر این، در آیه، فعل ندا همراه با اشاره به پیوند انسان با علم، اراده و قدرت الهی است که نشان می‌دهد، خداوند همواره همراه و حمایتگر انسان است و او را از خود جدا نمی‌داند. این فراخوان انسان را به بازگشت به سوی کمال و غایتش دعوت می‌کند.

۵-۲-۱-۱- مقوله: نفس مطمئنه کلید فهم رضا

واژه‌ی «نفس» یکی از کلیدی‌ترین اصطلاحات در حوزه‌ی انسان‌شناسی و علوم قرآنی است که در قالب مفاهیم گوناگونی همچون «واحد»، «مطمئنه»، «لوامه» و «اماره» مطرح شده و در قرآن کریم ۲۸۹ بار آمده است که از این تعداد، ۱۳۴ بار به صورت مفرد و ۱۵۵ بار به صورت جمع (نفوس و انفس) ذکر شده است (صدری، ۱۳۸۶، ص ۱۴۹۵). برخی لغویان نفس را روح دانسته‌اند، به گونه‌ای که گفته‌اند: «خرجت نفسه» به معنای خروج روح است (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۷، ص ۲۷۰). علامه طباطبایی نفس را ذات هر چیزی می‌داند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۲۶۰). «مطمئنه» به معنای نفس مطیع عقل و برخوردار از اطمینان و ثبات است، به گونه‌ای که هیچ‌گونه تزلزل، اضطراب یا شک در آن راه ندارد (طیب، ۱۳۸۶، ج ۴، ص ۱۴۴). این مفهوم در آیه‌ی شریفه‌ی «يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ» (فجر: ۲۷) آمده است. علامه طباطبایی می‌فرماید: نفس مطمئنه نفسی است که با علاقه‌مندی و یاد پروردگارش سکونت یافته و به آنچه او راضی است، رضایت می‌دهد و در نتیجه، خود را بنده‌ای می‌بیند که مالک هیچ خیر و شر و نفع و ضرری برای خود نیست و آن را امتحان الهی می‌داند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲۰، ص ۴۷۷).

درحالی‌که سید قطب تکریم پروردگار نسبت به نفس مطمئنه را از قبیل ثنا و تطمین می‌داند (سید قطب، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۳۹۰۷). نفس مطمئنه نفسی است که از عذاب ایمن و به یقین کامل رسیده است و هیچ ترس، شک و اندوهی آن را فرا نمی‌گیرد. این حالت آرامش حقیقی و اطمینان عمیق روحانی را برای فرد مؤمن به ارمغان می‌آورد که به واسطه‌ی آن، مزده‌ی رسیدن به سعادت و آرامش ابدی به وی داده می‌شود.

۵-۲-۱-۲- ساختارشناختی شخصیت معنوی امام حسین^(ع) در چارچوب نفس مطمئنه

شخصیت انسانی از دیدگاه اسلامی و قرآنی، با خودآگاهی و محاسبه‌ی نفس شکل می‌گیرد، به‌گونه‌ای که ارزیابی منظم اعمال موجب تکامل و سازمان‌دهی عاقلانه‌ی شخصیت می‌شود. این سازمان‌دهی آرامش و اطمینان عمیقی به انسان می‌بخشد که بالاترین مرحله‌ی آن مقام «نفس مطمئنه» است. در قرآن، نفس یا خود انسان قابلیت سیر صعودی و نزولی دارد و با ویژگی‌هایی چون علم، تفکر، ایمان و عمل صالح می‌تواند به مرتبه‌ی بالای کمال دست یابد. هدف از خلقت انسان رسیدن به کمال و عبودیت است (نصری، ۱۳۸۸، ص ۵۷). امام حسین^(ع) به‌عنوان شخصیتی معنوی و الهی، نماد کامل نفس مطمئنه است و نقش بی‌نظیری در هدایت انسان‌ها به سوی کمال روحانی ایفا کرده است. ویژگی‌های روحانی ایشان شامل ایمان عمیق به خداوند، تقوا، طمأنینه، آرامش و تسلیم کامل در برابر اراده‌ی الهی است. این ویژگی‌ها در خدمت تحقق اهداف الهی و ارتقای کمال انسانی بودند. نفس مطمئنه‌ی امام حسین^(ع) به‌وضوح در جریان تاریخی قیام عاشورا تجلی‌یافته است و نمونه‌ای عملی از کمال نفس انسانی و ایمان اصیل به‌شمار می‌رود (جعفری، ۱۳۸۶، ج ۲۱، ص ۱۶). این ویژگی‌ها نقش کلیدی در تحقق اهداف الهی دارند و در قیام عاشورا، نمونه‌ای بارز از کمال نفس مطمئنه و هدایت معنوی انسان‌ها را به نمایش گذاشتند.

۵-۲-۱-۳- نفس مطمئنه و نقش امام حسین^(ع) در تحقق ساختارشناختی روح طمأنینه

واژه‌ی «نفس» در متون دینی علاوه بر معنای لغوی، به روح و جوهره‌ی وجود انسان اشاره دارد که همه‌ی ابعاد وجودی انسان را در برمی‌گیرد و معرف ادراک، علم و شعور انسان است. علامه بیان می‌کند که نفس اگر به چیزی اضافه نشود، معنای مشخصی ندارد و بیشتر به‌عنوان تأکید لفظی به‌کار می‌رود که اشاره به روح دارد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۴، ص ۱۱۸). خداوند نیز در قرآن به نفس سوگند خورده است: «وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّيْنَاهَا» (شمس: ۸). نفس مطمئنه نفسی است که به‌طور کامل به آرامش و ثبات داخلی رسیده و در مسیر تزکیه و تهذیب قرار گرفته است. این نفس با یقین، اطمینان و خلوص، از هرگونه اضطراب، تزلزل و شک دور است (کمالی دزفولی، ۱۴۰۴، ص ۳۶۶؛ انصاریان، ۱۳۸۸، ج ۲۴، ص ۶). در آیه‌ی «يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ» (فجر: ۲۷)، خطاب متوجه این نفس واحد و آرامش‌یافته است. امام حسین^(ع) به‌عنوان مصداق کامل نفس مطمئنه در واقعه کربلا جلوه نموده است. آن حضرت با معرفت و یقین کامل، نسبت به اراده‌ی الهی و در پرتو ایمان راستین، تحقق ساختارشناختی روح طمأنینه را به نمایش گذاشت. این آرامش ناشی از تسلیم و رضا به مشیت خداوند و دوری از هرگونه تردید و اضطراب بود. امام حسین^(ع) و یاران وفادارش نماد بارز نفس مطمئنه، راضیه و مرضیه هستند که تجلی رضا و آرامش الهی در عرصه‌ی هستی‌اند. خداوند با «یا» همه‌ی حقیقت انسان را صدا می‌زند؛ چون انسان باردار همه‌ی حقیقت خویش است؛ بنابراین، حسین^(ع) «یا» را به‌عنوان خطاب الهی، باردار همه‌ی حقیقت خویش می‌داند؛ زیرا خداوند با خطاب کردن و صدا زدن حسین^(ع)، او را با همه‌ی دارایی‌هایش می‌خواند؛ ای کسی که به همه‌ی حقیقت و غایت خویش مبتلا شدی. وقتی انسان خویش را با عقل حقیقی تجربه کند و

به خویشتن بگوید چه کسی است، نفسش مطمئن می‌گردد. به حقیقت روح بودنش و به حقیقت ارتباطش با الله مطمئن می‌شود. هنگامی که به همه‌ی این مبانی دست یافت، خطاب می‌شود. «يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ؛ یعنی لایق شنیدن خطاب ارجعی هستی «ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكَ رَاضِيَةً مَّرْضِيَةً»؛ بنابراین، نحوه‌ی سیر انسان مورد عنایت است؛ چون با کلمه‌ی «ارجعی» مطرح شده است که صرفاً به معنای بازگشت نیست، ارجعی که هست شدن را نمایان می‌کند. این رجوع توسط ولی خدا نمایان می‌شود. حرکت کن از نفس اماره تا به نفس مطمئنه برسی. نفس یعنی (من) و من یعنی (توجه به خود) و تشخیص اینکه چرا باشی؟ کجا باشی؟ و نتیجه‌ی این حرکت به کجا ختم خواهد شد؟ نفس، روحی است که مبتلا به ظهور عرفه نفسه شود و ظهور بر خویشتن داشته باشد و نقش آفرینی کند. قرآن کریم مقصد نهایی انسان را رسیدن به «نفس مطمئنه»، یعنی عبودیت تام الهی معرفی کرده است که در حقیقت معرفت الهی است. این مرتبه که انسان پس از تصفیه و تربیت کامل به آن دست می‌یابد، مرحله‌ای است که غرایز سرکش توان مقابله با عقل و ایمان را ندارند؛ زیرا عقل و ایمان غالب شده‌اند. قرآن از این جایگاه به انسان‌های رشدیافته و آکنده از یقین به عنوان نفس مطمئنه یاد می‌کند. اینان که از دریای معرفت و علم الهی فیض می‌برند، در روابط و رفتارهای خود نیز، این معرفت را نمایان می‌سازند و این حالت را می‌توان به عنوان «جنبه‌ی وجه‌اللهی انسان» یا «معرفت النفس» تعریف کرد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۴، ص ۴۵۶-۴۵۷؛ طیب، ۱۳۸۶، ج ۴، ص ۱۴۴)؛ بنابراین، این خطاب به حسین بن علی^(ع) می‌شود: ای کسی که درک کردی، همه‌ی حوادث از جانب خداست، برگرد، درحالی که هم تو راضی هستی، هم خالق راضی است، در بین عبادالله داخل شو. خداوند به حسین^(ع) می‌فرماید: «ارجعی» تویی که نور مستقیم ذات احدیت هستی، باید برگردی، حال اینکه مأموریتت را به بهترین نحو انجام دادی.

۵-۲-۲- تحلیل آیه ۲۸: «ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكَ رَاضِيَةً مَّرْضِيَةً»

۵-۲-۲-۱- مقوله: بازگشت به سوی پروردگار

یکی از شاخصه‌های بنیادین در دیدگاه قرآن، آیه‌ی شریفه‌ی «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رُجْعُونَ» است که بر حرکت هستی‌شناسانه و سیر انسان از الله به سوی لقاءالله دلالت دارد. قرآن بحث بستر و فعل را مطرح می‌کند. فعلی که در بستر از انسان سر می‌زند، انسان را سیر می‌دهد. این سیر الهی مبنای تعلیمی و تربیتی همه‌ی انبیا و اولیای الهی است. قیام حسینی، در همین چارچوب، حرکتی عمیقاً توحیدی و مبتنی بر «سفر از الله به لقاءالله» است. یکی از معانی بنیادین این سلوک آن است که خداوند متعال در صحنه حضور دارد و افعال او در بستر اراده‌ی انسان‌های برگزیده، ازجمله امام حسین^(ع) متجلی می‌شود. امام در بیان خویشتن تصریح می‌فرماید که این حرکت، حرکتی از خدا و به سوی خداست؛ بدین معنا که انسان سالک در این مسیر، وجود خویشتن را از او، با او، برای او و در نهایت، رو به سوی او می‌بیند. یاران امام حسین^(ع) نیز با پذیرش ابتلا‌ی الهی و همراهی آگاهانه با امام، حادثه‌ی عاشورا را از میان همه‌ی حوادث هستی برگزیدند؛ زیرا حقیقت آن، مبتنی بر سلوک لقاءالله بود و دریافتند بستری که مایه‌ی رسیدن آنان به کمال می‌شود، وجود

ولایی امام است. عاشورا بستر بروز افعالی گردید که افراد با همان افعالی که از آنان سر زد، سیر داده شدند. این انتخاب آگاهانه آنان را از دیگران ممتاز ساخت و موجب گردید که نسبت به امام زمان خویش، موضعی بصیرانه، فعال و متعهد اتخاذ کنند؛ از این رو، عاشورا تجلی‌گاه تحقق بندگی، توحید و سیر حقیقی انسان به سوی لقاء الهی است. امام حسین^(ع) در جایگاه عبد راضی و مرضی، نه تنها تجلی‌گاه اراده و وجه الهی است، بلکه واسطه‌ی تحقق رضای الهی در تاریخ انسانیت است. «ارجعی» صرفاً به معنای بازگشت نیست، بلکه به معنای حرکت خاص، تحول خاص با تصویر انسان است که با اختیار و آزادی همراه است. حسین^(ع) به عنوان قرآن ناطق، نفس مطمئنه دارد و داشتن نفس مطمئنه و راضیه و مرضیه از آثار یقین است. اطمینان نفس حضرت سیدالشهدا^(ع) از یقین قلبی و رضایت مطلق از خدای متعال ناشی می‌شد و در همه‌ی مراحل زندگی ایشان جلوه‌گر بود. مهم‌ترین شعار قیام عاشورا «إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» نشان‌دهنده‌ی صفت مطمئنه‌ی راضیه و مرضیه در حسین بن علی^(ع) است که در لحظات آخرین عمر مبارک ایشان در گودی قتلگاه تجلی می‌یابد: «الْهَى رِضًا بِقَضَائِكَ وَ تَسْلِيمًا لِأَمْرِكَ وَ لَا مَعْبُودَ سِوَاكَ يَا غِيَاثَ الْمُسْتَغِيثِينَ» (موسوی مقرر، ۱۳۹۱، ص ۳۵۷).

هنگامی که انسان در برابر مصائب و مشکلات صابر باشد و مقدرات الهی را بر وفق حکمت و مصلحت بداند، اطمینان قلبی پیدا می‌کند؛ در نتیجه، به آرامش درونی و نفس مطمئنه دست می‌یابد. در این صورت، بهشت نیز برای او کوچک است و لایق مقام عنداللهی است. طمأنینه و اطمینان در لغت به معنای سکونت بعد از اضطراب آمده است. «اللّٰهُ لَا يَذْكُرُ اللّٰهُ تَطْمَئِنُّ أَلْقُلُوبُ» اشاره به این است که قلب انسان با یاد خدا و ذکر او و دوام توجه به حضرت حق، به مقام اطمینان می‌رسد و ارتقا می‌یابد و دارای نفس مطمئنه می‌گردد: «وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ» (نحل: ۱۰۶) و خطاب ارجعی به انسان می‌رسد.

۵-۲-۲-۲- مقوله: رضایت متقابل نفس و پروردگار

مفهوم رضایت متقابل نفس و پروردگار در قرآن، ابعاد عمیق و گسترده‌ای دارد و تنها به رضایت ظاهری یا احساسی محدود نمی‌شود، بلکه عبارت از نمود کامل ایمان، معرفت، تسلیم و توحید در ساحت وجود انسان است. در قرآن، رضا در دو سطح قابل بررسی است:

۱. رضایت بنده از خدا: پذیرش کامل و تسلیم هر آنچه خداوند مقدر ساخته است، اعم از خیر و شر، نعمت و بلا، سلامت و مصیبت که نه از روی اضطراب، بلکه ناشی از ایمان و معرفت به حکمت و عدل الهی است.

۲. رضایت خداوند از بنده: مرتبه‌ای بالاتر که خشنودی الهی را شامل حال بندگانی می‌داند که در آزمون‌های الهی موفق شده‌اند و به مرتبه کمال رسیده‌اند، چنان‌که فرموده است: «رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ» (مائده: ۱۱۹). بر اساس تفاسیر، رضایت خدا تنها پذیرش اعمال نیست، بلکه بر

محبت و قرب خاص الهی دلالت دارد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۵، ص ۳۴۷).

این مفهوم را از دیدگاه شناختی می‌توان در چند محور بررسی کرد:

۱. **ساختارشناختی رابطه‌ی دوسویه رضایت:** این ارتباط دوسویه در قالب فرایندی شناختی-روانی معنا پیدا می‌کند که شامل پذیرش کامل اراده‌ی الهی توسط نفس و خشنودی پروردگار از این پذیرش است. چنین فرایندی خود بازآزمایی ذهنی و عاطفی عمیقی را می‌طلبد که مبتنی بر یقین قلبی، باور به عدالت الهی و نیروی تسلیم است.

۲. **تحول شناختی نفس:** نفس انسان در مسیر سیر عرفانی، از حالت ابتدایی نفس اماره یا لواحه به نفس مطمئنه ارتقا پیدا می‌کند. این تحول شامل تغییرات اساسی در نظام شناختی فرد است که طی آن باورها، هنجارها و نگرش‌های او به جهان و خداوند دگرگون می‌شود و به‌جای مقاومت و اضطراب، آرامش و اطمینان عمیق جای می‌گیرد.

۳. **بازآزمایی معنوی در ذهن:** نفس مطمئنه نُمادی از آرامش و تعادل در ساختار روان‌شناختی و شناختی انسان است که می‌تواند مواجهه با مصائب و ناملایمات را به فرصتی برای رشد و تقرب تبدیل کند. حس رضایت که در این نفس تحقق می‌یابد، نمایانگر بازآزمایی شناختی پیشرفته‌ای از ارتباط با خداوند و جهان هستی است.

۴. **نقش زبان و آیات الهی:** آیات «يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ» و «ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً» خطاب‌های الهی هستند که نه‌تنها مفاهیم الهی و کلامی، بلکه محرک‌های شناختی و عاطفی قوی به‌شمار می‌روند. این خطاب‌ها باعث فعال‌سازی فرایندهای فراشناختی، توجه و باورهای عمیق در ذهن می‌شوند و موجبات آرامش و رضایت را فراهم می‌کنند.

۵. **روان‌شناسی تسلیم و یقین:** رضایت «راضیه» و «مرضیه» در نفس انسانی بیان‌کننده‌ی مراحل نهایی شناختی و روانی در عبودیت است که در آن، فرد نه‌تنها به پذیرش محض، بلکه به رضایت فعال و خشنودی از اراده‌ی الهی دست می‌یابد. این حالات باعث کاهش تعارضات درونی، ارتقای سلامت روانی و کسب آرامش پایدار می‌گردد.

۵-۲-۳- مقوله: رضا به رضای الهی و تحقق آن در قیام حسینی

رضا به رضای الهی از اوج مقامات عرفانی و معرفتی است که تنها در انسان‌های کامل و بندگان مخلص خداوند متعال یافت می‌شود. در دعای عرفه، فراز ۸۰ آمده است: «إِلَهِي تَقَدَّسَ رِضَاكَ أَنْ تَكُونَ لَهُ عَلَّةٌ مِنْكَ، فَكَيْفَ تَكُونُ لَهُ عَلَّةٌ مِنِّي (جعفری، ۱۳۸۷، ش، ص ۱۴۷)؛ خداوند! رضای تو پاکیزه‌تر از آن است که علتی از خود تو برای آن وجود داشته باشد، کجا رسد علت رضای تو از من بوده باشد.»

امام حسین^(ع) در قیام عاشورا، این مرتبه از توحید را به کمال رساند؛ زیرا نه‌تنها به آنچه خداوند مقدر کرده بود، راضی بود، بلکه رضای الهی را مقصود نهایی خود می‌دانست. این معنا از رضا همان است که قرآن در وصف مؤمنان راستین بیان می‌کند: «رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ» (مائده: ۱۱۹). در تفسیر آیه آمده است که «رضای متقابل میان عبد و رب حاصل کمال عبودیت و ربوبیت است. عبد چیزی جز

آنچه خدا می‌خواهد، نمی‌خواهد و خدا نیز او را در مدار محبت خود می‌دهد» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۶، ص ۲۷۵). یکی از جلوه‌های عاشورا راضی بودن به رضای الهی است. رضا مقامی درونی و قلبی است. رضا جلوه‌ی امر و اراده‌ی الهی است که به تحقق هویت و حقیقت وجودی شیء منتهی می‌شود. شیء را در مسیر کمال و دستیابی به آن هدایت می‌کند و برای او وسیله و غایت تعریف می‌نماید (همان، ج ۹، ص ۳۹۱-۳۹۶). رضا به رضای الهی تنها اعتراض نکردن بر مقدرات نیست و همراه با احساس بهجت و سرور از تقدیرات الهی است (نیلی پور، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۶۸۹) و حصول رضای الهی به واسطه‌ی رضای بنده از قضای الهی در قرآن مورد توجه است، چنان‌که در آیات، همواره رضای خدا مقدم بر رضای عبد آمده است؛ این بدان معنا است که ابتدا رضای خدا حاصل می‌شود که بالاترین نعمت الهی است: «وَرِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ أَكْبَرُ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ» (توبه: ۷۲)؛ سپس بنده به رضا از اراده‌ی او نائل می‌آید و با دستیابی به چنین مقامی، انسان مورد خطاب الهی «يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً» (فجر: ۲۷-۳۰) قرار می‌گیرد که مصداق بارز آن حضرت حسین بن علی^(ع) است.

۳-۲-۴- مقوله: مقام راضیه و مرضیه، ویژگی نفس مطمئنه

مقام در لغت به معنای جایگاه و محل استقرار است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۲، ص ۴۹۸) و در عرفان به مرتبه‌ای اشاره دارد که بنده پس از طی آداب خاص و تحمل سختی‌ها، به آن دست می‌یابد و به قرب الهی می‌رسد (سجادی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۱۸۸۵) و علت حرکتش برای گذر از مقامات رسیدن به آن مقام غایی است؛ یعنی نسبت به حضرت حق، صاحب موقعیت و جایگاه ادراکی شدن است. یکی از ویژگی‌های مؤمنان کسب مقام رضاست؛ رضایتی درونی که ناشی از ایمان راسخ و توکل بر اراده‌ی الهی است. واژه‌ی «راضیه» در قرآن به معنای رضایت عملی و درونی نسبت به تقدیر الهی آمده است که همراه با یقین و عمل صالح است (شهید ثانی، ۱۳۸۰، ص ۱۹۸). انسانی که به این مقام رسیده باشد، نسبت به رویدادهای زندگی اعم از شیرین و تلخ، خرسند و نفسش آرام و مطمئن است؛ زیرا تجلی عظمت خداوند در درونش باعث افزایش محبت و عشق او به پروردگار می‌شود. مقام راضیه و مرضیه به معنای اوج رضایت دوجانبه‌ی بنده و خداوند است؛ جایی که هم بنده از تقدیر الهی خشنود است و هم خدا از بنده‌ی خویش خرسند است: «ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً» (فجر: ۲۸). این رضایت نه تنها بر شناخت، بلکه بر ایمان و عمل صالح استوار است و انسان کامل کسی است که خواسته‌ی خدا را بر خواسته‌ی خویش مقدم دارد و با صبر و شکیبایی، رضایت قلبی خود را به تقدیر الهی اعلام می‌کند. امام حسین^(ع) تجلی بارز این مقام است. در قرآن خطاب به او آمده است: «يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً» (فجر: ۲۷-۳۰). آن حضرت با ایمان عمیق و تسلیم مطلق به اراده‌ی الهی، اوج عبودیت و رشد معنوی را به نمایش گذاشت. امام حسین^(ع) در مقام راضیه به درجه‌ای از ایمان رسید که در هر شرایطی، آرام و راضی بود و جهان را محضر خداوند می‌دید و رضایت پروردگار برای او اهم از هر مهمی بود. در عرفان، این مقام با ظهور معشوق تحقق می‌یابد، جایی که عاشق بدون معشوق نمی‌تواند زیست کند و به جریان عشق حقیقی می‌رسد. هنگامی که عاشق به مقام مرضیه دست می‌یابد، منیت خود را ترک کرده است، چنان‌که در جریان کربلا، امام حسین^(ع) در مقام راضیه، خون

علی اصغر^(ع) را به آسمان می‌ریزد و می‌فرماید: «خدایا از من راضی باش» و حضرت زینب^(س) ندای «مَا رَأَيْتُ إِلَّا جَمِيلًا» سر می‌دهد. این رضایت تعلق عمیق به معشوق است که در نهایت، به مقام مرضیه منتهی می‌شود؛ مرتبه‌ای که روح تا کمال صیقل یابد و خداوند از گفتار و کردار انسان خشنود شود (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷، ج ۲۲، ص ۲۰۶). آیات و روایات از جمله «وَأَجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًا» (مریم: ۶)، به معنای رضایت تام خداوند اشاره دارند؛ بنابراین، بنده‌ای که در راه بندگی گام برمی‌دارد، شایسته‌ی رضایت الهی است که در آیه‌ی ۲۹ سوره‌ی فجر به عبارت «مرضیه» پس از «راضیه» تصریح شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲۰، ص ۴۷۸). نفس مرضیه مرتبه‌ی نهایی کمال نفس است که در آن، بنده به رضایت واقعی خداوند نائل می‌شود و مورد عنایت خاص او قرار می‌گیرد. این مقام مربوط به کسی است که خداوند به واسطه‌ی بندگی، اطاعت و عمل صالح از او خشنود گشته است. عشقی که خداوند به امام حسین^(ع) دارد، با جمله‌ی «لقد عشقنی قتلنی» بیان می‌شود که تحقق این محبت در کربلا و شهادت آن حضرت جلوه‌گر است. مقام مرضیه مرحله‌ای فراتر از راضیه است که خداوند به اراده‌ی خاص خود، بنده را در آن جلوه می‌دهد. در مقام راضیه، امام حسین^(ع) عاشق خدا شد و در مقام مرضیه، خشنودی الهی نسبت به او تحقق یافت. مواجهه با حقیقت انسان و غایت او در برابر خدا رویدادی دشوار و افتخارآمیز است که تنها بندگان خاص شامل آن می‌گردند.

۳-۲-۵- تحلیل آیه‌ی ۲۹: «فَادْخُلِي فِي عِبَادِي»

۱-۳-۲-۵- مقوله: دعوت به بندگی و جایگاه اجتماعی رضایت

رضا در علم اخلاق به معنای ترک اعتراض به مقدرات الهی است که در ظاهر و باطن ابراز می‌شود. انسان دارای مقام رضا، در شادی ثابت و آرامش دائم است؛ زیرا میان فقر و غنا، سلامت و بیماری، زندگی و مرگ تفاوتی نمی‌بیند و همه را صادر از خدا می‌داند (نراقی، ۱۳۸۹، ص ۷۶۷). قلب این انسان در هر حالتی آرام است و نفسش مطمئن است. روایات دینی ترک شکایت و صبر در بلاها را از اوصاف دوستان خدا دانسته‌اند (امام خمینی، ۱۳۸۲، ص ۲۶۱). در مقام رضا، حتی در سختی‌ها انسان خشنود و شاکر است و می‌داند این بلاها برای مصلحت اوست. قرآن کریم ارتباط نزدیکی میان مقام عبودیت و رضا برقرار کرده است: «يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً...» (فجر: ۲۷-۳۰). عبدالله متقی به هر اندازه که به مقام بندگی والاتری دست یابد، رضای بیشتری نسبت به تقدیر الهی دارد و خداوند نیز از چنین بنده‌ای خشنود است. امام صادق^(ع) فرمود: «الرَّضَا شعاع نور المعرفة»؛ رضایت تجلی شناخت و تسلیم کامل است که در آن انسان اختیار خود را رها می‌کند (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۱۵۴). امام در فرازی از دعای عرفه می‌فرماید: «وَجَزْ لِي فِي قَضَائِكَ وَبَارِكْ لِي فِي قَدْرِكَ، حَتَّى لَا أَجِبَ تَعْجِيلًا مَا أَخَّرْتُ وَلَا تَأْخِيرًا مَا عَجَّلْتَ؛ و قضا و قدرت را بر من خیر و مبارک ساز تا عجله‌ای بر آنچه تأخیر آن را مقدر کرده‌ای، نداشته باشم و آنچه را بر آن تعجیل داشته‌ای، تأخیرش را نخواهم» (جعفری، ۱۳۸۷، ص ۵۲). این گونه رضای خویش را نسبت به مشیت و قضای الهی مطرح می‌کند. نفس مطمئنه در جایگاه بلندمرتبه‌ای قرار دارد که در آن، روح و روان متمرکز و در مقام صدق، هم راضی و هم مرضی و تسلیم کامل تقدیر

الهی است. این مقام نهایت تجلی عبودیت و بندگی است که صاحب آن به آرامش حقیقی و رضایت خداوند دست می‌یابد و وارد جمع خاصان او در بهشت می‌شود (فجر: ۲۷-۳۰). این مقام که نقطه‌ای اوج رضایت و آرامش قلبی است، نشانه‌ی تحقق کامل عبودیت و خلوص است که بنده را به قرب الهی رهنمون می‌سازد.

۵-۲-۳-۲- مقوله: امام حسین^(ع) مجرای تحقق رضای الهی

کمال بندگی و اوج اخلاص در رضا به اوامر الهی است. بندگان خالص و انسان‌های کامل از رضایت حق لذت می‌برند. امام حسین^(ع) در حرکت به سوی کربلا، اظهار امیدواری کرد که آنچه را خداوند برایش اراده کرده است، «خیر» باشد، چه با فتح، چه با شهادت: «أرجو أن يكون خيراً ما أراد الله بنا، قتلنا أم ظفرنا» (امین عاملی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۵۹۷) و به عنوان بهترین الگوی رضا، پس از تحمل شهادت همه‌ی یاران و جوانانش، کودک شیرخوار خود را به میدان آورد. هنگامی که علی‌اصغر نیز فدا شد، بر قضای الهی گردن نهاد و خطاب به خداوند فرمود: «إِنَّ تَكُنْ حَبَسَتْ عَنَّا النَّصْرَ مِنَ السَّمَاءِ فَاجْعَلْ ذَلِكَ لِمَا هُوَ خَيْرٌ وَ اتَّقِمْ لَنَا مِنْ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ»؛ ای خدا! چون تو این صحنه‌ها را می‌بینی، تحمل این مصیبت‌ها بر من آسان می‌شود (مفید، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۱۰۸). امام در منظومه امامت، قافله‌سالار و حامل ولایت الهی است؛ از این رو، افعال او صرفاً کنش‌های شخصی نیستند، بلکه ظهور افعال الهی در وجود انسانی است. در عرفان شیعی، چنین انسانی «مظهر اراده و مشیت الهی» است (طباطبائی، ۱۴۱۷، ص ۲۱۲). رضای امام صرفاً پذیرش حادثه نیست، بلکه فهم و انتخابی آگاهانه در دل تقدیر الهی و حادثه‌سازی است. هنگامی که می‌فرماید: «إِنْ كَانَ دِينُ مُحَمَّدٍ لَمْ يَسْتَقِمْ إِلَّا بِقَتْلِي، فَيَا سَيُوفَ حُذِنِي» (ابن طاووس، ۱۴۱۷، ص ۲۴۵)، در حقیقت، او جان خویش را در کف اخلاص می‌نهد تا رضای الهی را در حفظ دین محقق سازد. امام حسین^(ع) در همه‌ی لحظات قیام عاشورا، از لحظه حرکت به سوی کربلا تا لحظه‌ی شهادت، تنها در پی جلب رضایت خداوند بود و با قیام، اراده‌ی خود را در جهت تحقق اراده‌ی الهی قرار داد، چنان‌که هنگام خروج از مکه فرمودند: «رضی الله رضانا أهل البيت، نصر على بلائه و يوفينا أجر الصابرين» (مجلسی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۴۵)؛ چون فهم نسبت به مقام الهی ایجاد شود، تسلیم به قضای الهی معنا می‌یابد.

۵-۲-۴- تحلیل آیه ی ۳۰: «وَأَدْخُلِي جَنَّتِي»

۵-۲-۴-۱- مقوله: وعده‌ی بهشت، تحقق‌یاداش رضایت

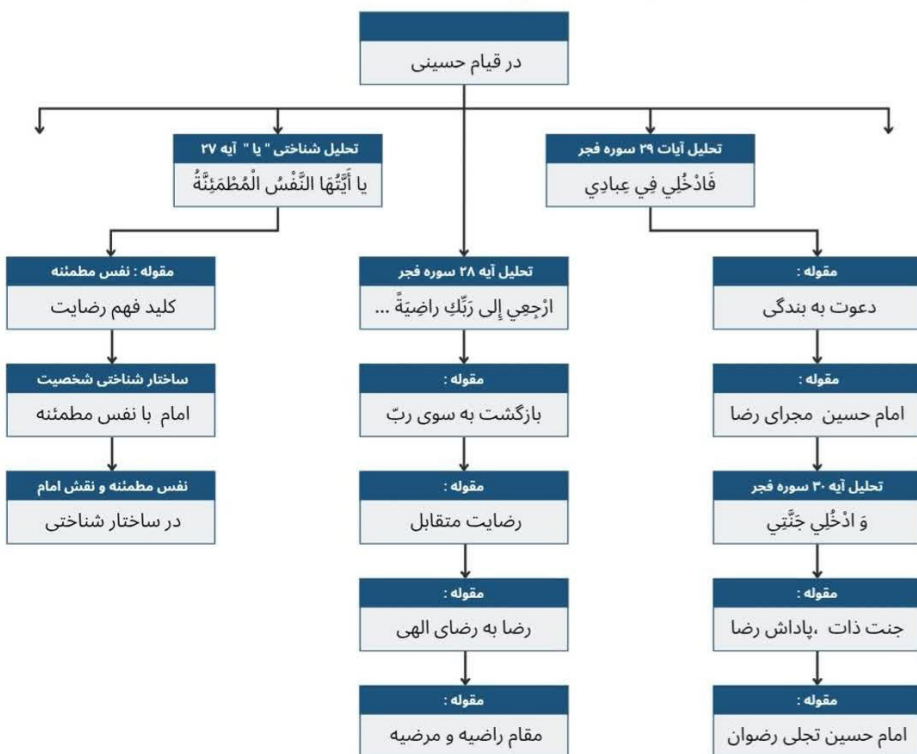
هنگامی که انسان مؤمن برخوردار از آرامش که همان نفس مطمئنه است، خطاب می‌گردد و به او مژده‌ی رسیدن به نفس مطمئنه داده می‌شود، به گونه‌ای که مدال افتخارآمیز بندگی «قَادْخُلِیْ فِی عِبَادِی» و آرامش زندگی بهشتی «وادخلی جنتی» را به دست می‌آورد؛ بهشت و جنتی بسیار ویژه که به خود خدا منسوب شده است و پروردگار با خطاب مستقیم به انسان مطمئن می‌گوید: تو وارد بهشت من شو، تعبیری که تنها در این آیه آمده است و می‌توان گفت: جنت لقاء و ذات

است، نه جنتی که تعلق به همگان باشد. این بهشت انتساب به هیچ کس ندارد، الا خداوند و نفس مطمئنه‌ای که در یک منبع نور و کمال مطلق وارد می‌شود (موسوی خمینی، ۱۳۸۲، ص ۲۷۶). این همان بهشتی است که به نفوس مطمئنه وعده داده شده است.

۵-۲-۴-۲- مقوله: امام حسین^(ع) به مثابه تجلی رضوان الهی

رضوان به کسر «راء» و ضم آن، مصدر رضایت است که به معنی رضای فراوان و موافق میل بودن و بالاترین درجه‌ی رضا و خوشنودی است. کسی که به این مقام نائل آید، البته به بهشت محسوس «جَنَّتْ تَجَرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَلِدِينَ فِيهَا» دست می‌یابد؛ اما هنگامی که انسان به مقامی برسد که از قضا و قدر خداوند خشنود گردد و خداوند نیز از او خشنود شود، در حقیقت به مقام رضوان دست یافته است؛ بنابراین، از عالی‌ترین درجات بهشتیان رسیدن به مقام رضوان است که جایگاه آن در بهشت عدن است که در وسط بهشت قرار دارد. مراد از وسط «همان هسته‌ی مرکزی خلوص و محبت» است که منزله از افراط و تفریط است، نه وسط جغرافیایی که نه دور باشد و نه نزدیک، بلکه وسطی است که در عین محسوس بودن از همه‌ی نقاط به عرش الهی نزدیک‌تر است. رضوان الهی مقامی نیست که هرکسی بتواند آن را طلب کند؛ زیرا مقدار آمال هرکسی به اندازه‌ی ادراک و اندیشه‌ی اوست و رضوان خدا در حیطه‌ی دعا و آمال نیست؛ چون معارف بر این‌ها را نمی‌داند تا آن‌ها را بطلبد و در مناجات و دعا هم به قدر فهم از خدا درخواست دارد؛ پس «وَرِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ» (توبه: ۲۷)، چیزی فراتر از ادراک انسان است. درجات بهشتیان عادی و متوسط از منزلت خواص که به مقام منیع رضوان بار می‌یابند، نازل‌تر خواهد بود (طوسی، ۱۴۱۱، ج ۳، ص ۲۶۷). سعه‌ی مقام رضا و گستره‌ی خوشنود بودن به قضای الهی به حوزه‌ی شخص راضی اختصاص ندارد؛ چون وی از همه‌ی کارهای خدا خشنود است، خواه درباره‌ی او باشد یا درباره‌ی دیگران یا مربوط به مجموعه جهان باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۶، ص ۲۳۶). رسیدن به جنت ذات یک لذت سریانی و یک لذت الهی دارد. این مقام، مقام قرآنی انسان کامل است و یک مقام فرقانی نیز دارد. انسان کاملی که احکام و آثار همه‌ی مخلوقات را می‌پذیرد؛ بنابراین، سیدالشهداء در کربلا یک جهت قرآنی دارد که می‌گوید: بیعت را از شما برداشتم، همه بروید. خدا می‌خواهد مرا کشته بیند و یک جهت فرقانی دارد که می‌فرماید: اگر جلوی مرا بگیرید، من برمی‌گردم. اجازه بدهید من به یمن برگردم یا به مدینه بروم. درواقع، امام وسیله‌ی رسیدن انسان به رضوان الهی است و این مسیر با تبعیت از اوامر و نواهی ایشان به روی انسان گشوده می‌شود. امام معصوم^(ع) نه تنها با گفتار و کردار و سکوت معنادار خود دلیل به‌سوی رضای الهی است، بلکه صفات او نیز به این مهم دلالت می‌کند. درواقع، همه‌ی شئون وجودی امام معصوم^(ع) در نظام هستی چنین راهنمایی و دلالتی را به همراه دارد (همان، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۳۱۶). خشنودی و رضایت به ذات برمی‌گردد، به چیزی که هست و هستی‌اش از اوست؛ یعنی بنده در اراده‌اش اراده می‌کند. خشنودی و رضای خدا از همه‌ی این‌ها برتر است. رضوان به‌صورت نکره به‌کاررفته است تا میزان و درجه‌ی رضایت خداوند را نامحدود نشان دهد و بیان کند، هیچ نعمتی بالاتر و بزرگ‌تر از رضایت الهی نخواهد بود.

تحلیل شناختی مفهوم رضا در آیات ۲۷-۳۰ سوره فجر

نمودار شماره ۵. جایگاه مفهوم رضا در آیات ۲۷-۳۰ سوره فجر

۶- نتیجه گیری

- در این پژوهش، مفهوم رضا در آیات ۲۷ تا ۳۰ سوره فجر به روش تحلیل محتوای دقیق بررسی شده است. مراحل انجام این تحلیل به شرح زیر است:
 - آیات یادشده به ۱۲ واحد متنی تفکیک شدند.
 - بر اساس تحلیل اولیه، ۶ مضمون و پیام از این آیات استخراج گردید.
 - در تحلیل محتوای کمی، فراوانی کلمات، موضوعات اصلی و جهت گیری های موجود سنجیده شد.
 - مقایسه ای نتایج نمودار فراوانی موضوعات و کلمات با نمودار جهت گیری ها نشان داد که بخش عمده ای از آیات ۲۷ تا ۳۰ سوره فجر به توصیف صفات خاص بندگان ویژه خداوند

اختصاص یافته است، با تأکید ویژه بر مفهوم رضا.

۵. با بهره‌گیری از یافته‌های تحلیل کیفی، به تحلیل محتوای کیفی پرداخته شد.

۶. در تحلیل محتوای کیفی، فرایند استخراج مقولات به چند گام تقسیم گردید: ابتدا مضامین و نقاط تمرکز آیات دسته‌بندی و در جدول تحلیل محتوا درج شد؛ سپس نقاط تمرکز با فراوانی بالاتر شناسایی گردیدند؛ درنهایت، مضامینی که مفهوم مشترک داشتند، تحت ۱۱ مقوله‌ی منسجم سازمان‌دهی شدند؛ ۷ مقوله‌ی فرعی و ۴ مقوله‌ی اصلی که عبارت‌اند از: «نفس مطمئنه و رضایت حقیقی»، «رضایت متقابل، بازگشت به‌سوی پروردگار»، «دعوت به عبودیت و بندگی و جایگاه اجتماعی رضا»، «وعده‌ی ورود به بهشت ذات پاداش نهایی رضا»، «امام حسین^(ع) به‌مثابه تجلی رضوان الهی». این مقولات نمایانگر سیر معنوی و روحانی انسان کامل است که در متن قرآن کریم تشریح شده است.

۷. با توجه به اطلاعات جامع حاصل از نمودارها و جداول تحلیلی، کاملاً مشخص شد که مفهوم محوری و روح کلی آیات ۲۷ تا ۳۰ سوره‌ی فجر «نفس مطمئنه» است. این نفس نشان‌دهنده‌ی حالت کمال روحی، آرامش، یقین و رضایت کامل نسبت به اراده‌ی الهی است که در همه‌ی مضامین استخراج‌شده از آیات نمود یافته است؛ همچنین نفس مطمئنه نمادی از بندگانی است که به مقام رضایت متقابل (رضایت بنده و رضایت پروردگار) رسیده‌اند. نفس راضیه و مرضیه نفسی است که ولایت‌پذیر است و لیاقت دارد تا غایت القصوی حقیقت الهی حرکت کند و از بُعد خود و من به سوی شخصیت راضیه و مرضیه و احضار شخصیت ارتقا یابد و این جایگاه والای معنوی سرانجام آنان را به بهشت ذات متصل می‌سازد؛ جایگاهی که در سیره و منش امام حسین^(ع) به‌عنوان مصداق عینی و عملی آن معرفی شده است.

۸. درنهایت می‌توان گفت، آیه‌ی ۲۷ «يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ» به‌عنوان محور کلی آیات و کلید فهم معنای رضا در قرآن به‌شمار می‌رود. این نفس مطمئنه مختص بندگانی است که به مقام واقعی رضا دست یافته‌اند و سرانجام آنان جنت ذات خواهد بود؛ جایگاهی که امام حسین^(ع) و پیروان راستین ایشان آن را تجربه کرده‌اند. این نتیجه‌گیری با استفاده از رویکرد شناختی، فرایندهای ذهنی و معنایی شکل‌دهنده‌ی رضا را در قرآن بررسی می‌کند و نشان می‌دهد، چگونه این مفهوم در سیر معنوی و تجربیات عملی انسان کامل، به‌ویژه در قیام امام حسین^(ع) تبلور یافته است.

منابع

- قرآن کریم.
- ابن طاووس، علی بن موسی؛ اللهوف علی قتل الطفوف؛ ترجمه‌ی احمد فهری زنجانی؛ تهران: جهان، ۱۴۱۷ ق.
- ابن فارس، احمد؛ مقایس اللغة؛ تهران: علوم اسلامی، ۱۴۰۴ ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم؛ لسان العرب؛ بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ ق.
- امین عاملی، سید محسن؛ اعیان الشیعه؛ قم: دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۲۱ ق.
- افضل‌ی گرو، روح‌الله و همکاران؛ «رابطه‌ی معنایی سوره‌ی مبارکه‌ی فجر با قیام عاشورا»؛ مطالعات قرآنی، شماره‌ی ۱۵، ۱۳۹۲ ش.
- انصاریان، حسین؛ نفس؛ قم: دار العرفان؛ ۱۳۸۸ ش.
- آذرنوش، آذرتاش؛ فرهنگ معاصر عربی - فارسی؛ تهران: نشر نی، ۱۳۸۴ ش.
- باردن، لورنس؛ تحلیل محتوا؛ ترجمه‌ی محمد یمنی دوزی سرخابی و ملیحه آشتیانی؛ تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۵ ش.
- جانی‌پور، محمد؛ اخلاق در جنگ؛ تهران: امام صادق (ع)؛ ۱۳۹۰ ش - الف.
- _____؛ «جایگاه نماز در اندیشه امام رضا (ع)»؛ مطالعات قرآن و حدیث، سال پنجم، شماره‌ی ۱، ۱۳۹۰ ش - ب.
- جعفری، محمد تقی؛ تفسیر و شرح نهج البلاغه؛ تهران: فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶ ش.
- _____؛ نبایش امام حسین (ع) در صحرای عرفات؛ تهران: موسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری، ۱۳۸۷ ش.
- جوادی آملی، عبدالله؛ ادب فنای مقربان؛ قم: اسراء، ۱۳۸۸ ش.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ المفردات فی غریب القرآن؛ بیروت: دارالعلم، دارالشامیه، ۱۴۱۲ ق.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی؛ تفسیر قرآن مهر؛ قم: پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۸۷ ش.
- سجادی، سید جعفر؛ فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی؛ تهران: طهوری، ۱۳۷۵ ش.
- سلیمانی میمند، مریم؛ «سوره‌ی فجر و هدف خلقت»؛ بینات، شماره‌ی ۴، پیاپی ۶۴، ۱۳۸۸ ش.
- شهید ثانی، زین‌الدین بن علی؛ شرح مصباح الشریعه؛ ترجمه‌ی عبدالرزاق گیلانی؛ تهران: نشر نی، ۱۳۸۰ ش.
- صدری، محمد جعفر؛ المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم؛ ترجمه‌ی محمد فؤاد عبدالباقی؛ تهران: مکتبه سهروردی، ۱۳۸۶ ش.
- طالقانی، سید محمود؛ پرتویی از قرآن؛ تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۴۸ ش.
- طباطبایی، سید محمدحسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ قم: دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ ق.
- طبرسی، فضل بن حسن؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن؛ تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
- طوسی، محمد بن حسن؛ التبیان فی تفسیر القرآن؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۱ ق.
- طیب، عبدالحسین؛ اطبیب البیان فی تفسیر القرآن؛ تهران: موسسه سبطین، ۱۳۸۶ ش.

- فراهیدی، خلیل‌بن‌احمد؛ کتاب العین؛ قم: هجرت، ۱۴۰۹ ق.
- فرنندنبرگ، جی؛ گوردون سیلور من؛ علوم شناختی مقدمه‌ای بر مطالعه ذهن؛ مترجمان: محسن افتاده‌حال و دیگران؛ تهران: مؤسسه آموزشی تحقیقاتی صنایع دفاعی، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی، ۱۳۸۸ ش.
- قطب، محمد؛ فی ظلال القرآن؛ بیروت: دارالشروق، ۱۴۰۸ ق.
- قائمی‌نیا، علیرضا؛ معناشناسی ۱؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۹ ش_ الف.
- کرپندورف، کلوس؛ مبانی روش شناسی تحلیل محتوا؛ ترجمه‌ی هوشنگ نائینی؛ تهران: روش، ۱۳۷۸ ش.
- کمالی دزفولی، سدیدالدین محمد؛ المقدس من التقليد؛ تهران: انتشارات الاسلامی، ۱۴۰۴ ق.
- لامعی گیو، احمد؛ اقبال‌نسب، سمیه؛ لامعی گیو، سارا؛ «بررسی مقایسه‌ای تفسیر "سوره‌ی فجر" در تفاسیر المیزان و نمونه»؛ همایش ملی اندیشه‌های فلسفی کلامی علامه طباطبایی، ۱۳۹۸ ش.
- الموسوی المقرم، عبد الرزاق؛ مقتل الحسین؛ بیروت: دار الکتب الاسلامی، الطبعة الخامسة، ۱۳۹۱ ش.
- مصطفوی، حسن؛ التحقيق فی کلمات القرآن؛ تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ع)، ۱۳۶۸ ش.
- مجلسی، محمدباقر؛ بحارالانوار الجامعه لدرر اخبارالائمہ الاطهار؛ قاهره: دار احیا، ۱۴۰۸ ق.
- مفید، محمدبن‌نعمان العکبری؛ مترجم الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد؛ تحقیق: مؤسسه آل بیت^(ع)؛ قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران؛ تفسیر نمونه؛ تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۶ ش.
- موسوی خمینی، سید روح‌الله؛ اربعین حدیث؛ تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ع)، ۱۳۷۱ ش.
- _____؛ معاد از دیدگاه امام خمینی^(ع)؛ تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ع)، ۱۳۸۲ ش.
- نراقی، احمد؛ معراج السعاده؛ قم: هجرت، ۱۳۸۹ ش.
- نصری، عبدالله؛ انسان از دیدگاه اسلام؛ تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۸ ش.
- نیلی‌پور، مهدی؛ بهشت اخلاق؛ تهران: مرغ سلیمان، مؤسسه حضرت ولی عصر (عج)، ۱۳۸۵ ش.